

ОПИТ ЗА ЛОКАЛИЗАЦИЯ НА ПАРОРИЯ СПОРЕД ЖИТИЙНАТА ХРОНОТОПИЯ И ТЕРЕННИТЕ ПРОУЧВАНИЯ В ЮЖНА СТРАНДЖА

Драгомир ЛАЛЧЕВ (Крайова, Благоевград)

Докладът е част от монографичен труд, представляващ актуализиран опит за локализиране на Синаитовия манастир в областта *Парория* през XIV век въз основа на лингвистичен анализ на житийната топонимия и крепостната система в Странджа и Източна Тракия. Изследването е плод на шестгодишна теренна работа на територията в района на Лозенград, Бунархисар и Виза. Посочената в историческите извори манастирска лавра е пряко свързана с хронологията на славяно-византийския исихазъм и книжовното дело на монасите исихасти в скриптория Кефаларево. Този книжовен център е основан в 1350 г. от българският монах Теодосий Търновски, ученик на забележителния представител на това учение — византийският отшелник Григорий Синаит.

Делото на парорийските анахорети има отношение към политическата хронология на българското и византийското общество през паметния XIV в., чиято събитийна динамика е изпълнена с църковни събори, граждански междубожици, нахлуване на османския завоевател от изток и на полско-маджарските кръстоносци от запад.

Това е епохата на България и Византия, при управлението на българския цар Иван Александър (1331–1371 г.) и византийските императори Андроник III (1328–1341 г.) и сина му Йоан V Палеолог. Векът е наситен с драматични събития, решаващи съдбата на православните балкански народи на Византия, България и Сърбия през следващите столетия. Това се долавя от съдържанието на агиографските текстове, където се споменава за чести пътувания на исихастите от Парория към Света гора Атон, Несебър, Търново, Сливен, Созопол и Адрианопол. От историческите извори е известно, че първият техен манастир е бил устроен в пещера, която се е намирала в местността Месомилеон в Парория — гранична област между България и Византия по онова време. Покрай лингвистичния анализ на топонимите *Парория*, *Кефаларево*, *Катакекриомени*, *Скопе-*

лос, Позово, Загоре, Мокрое и др., в изследването се отделя специално внимание на етимологията на местното име *Месомилеон* (Μεσομήλιον). То представлява гръцки топоним с ключово значение за локализацията на парорийския манастир, в който през XIV в. се подвизават отшелници от различни народности — българи, гърци, сърби и власи.

Топонимът е образуван с първа част μέσος 'среда, междина, разстояние, промеждутък' и втора — гръцкия апелатив μέλιον < лат. mille 'римска миля' = 1477.5 м, тоест около 1.5 км. Така гръцкият облик *милеон*, като производна форма, се явява наследник на лат. mille (mile = millia от milliarium 'милиарен камък, отбелязващ миля'. Първоначално това е топографски знак (римска пътна колона) от I—IV в. за означаване на разстояние от 1000 крачки между станциите на римски път. По-късно, през XIV в. тези крайпътни милеарни камъни изгубват първичното си мемориално значение и в епохата на Византия започват да се преизползват само като обикновени гранични маркери за разделяне на територии между две държави. Именно в такава пуста и отдалечена планинска местност през 1328 г. е възникнал пещерният манастир на Григорий Синаит, отдалечен на неголямо разстояние от византийската погранична крепост Скопелос. Тук са пребивавали много негови ученици, един от които е бъдещият цариградски патриарх Калист I, както и забележителният български книжовник и разпространител на исихазма в българските земи Теодосий Търновски и неговият приемник и последен български патриарх Евтимий Търновски. В пещерните килии на *Месомилеон*, *Позово* и *Катакекриомени* са намирали убежище и други българските отшелници — Ромил Видински, Иларион и Климент. С книжовната си дейност в манастирския скрипторий монасите исихасти са поддържали тесни контакти със Света Гора, и манастирите в Константинопол, Търново, Сливен, Созопол, Несебър и Емона. С това те са оставили ярка следа в духовния живот и културната история на християнските народи през следващите векове в цяла Източна Европа.

Описанието на новооткрития пещерен манастир при с. Койва, Лозенградско, дава надежда за следващи открития при провеждане на разширени теренни проучвания в района. Тази обител се намира в северозападната планинска част на Южна Странджа, в долината на река *Манастир дере* и се състои от пещерен храм и десет килии, разположени в малък скален венец над реката. Във връзка с предположението, че този манастир е един от четирите лаври, основани от исихастите, в монографичния труд се предлага съпоставително изследване на агиографските данни с особеностите на терения релеф около манастира, където са констатирани някои съпадения. Опитът за локализиране на пещерната лавра е тясно свързан с лингвотопографията на редица византийски кре-

пости, както и със стратиграфията на средновековната пътна мрежа в Лозенградско, Бунархисарско и Визенско, имащи отношение към епохата на исихазма. Много от тях са останали неизвестни за българската наука и в този труд за първи път намират своето подобаващо място. Приложените към доклада карти и фотоснимки дават приблизителна възможност за нагледно ориентиране в крепостната, селищната и пътна мрежа на Източна Тракия през XIV в.

ОПИТИ ЗА ЛОКАЛИЗИРАНЕ НА ПАРОРИЯ В НАУЧНАТА ЛИТЕРАТУРА

Данните от научната литература за Странджа свидетелстват за множество останки от средновековни църкви и манастири, съществували като част от цялостната селищна, крепостна и пътна мрежа на Тракия и в частност на Парория, намирала се около някогашната граница между Византия и България. За тях многократно се споменава във византийските и българските исторически извори, както и в съчиненията на редица учени медиевисти от старо и по-ново време, посветили своите трудове на средновековната история и влиянието на славяно-византийския исихазъм в духовната култура на балканските народи през следващите векове (Киселков 1925:103—118; Златарски 1904:1—41; Аянов 1939:253—263 и следв. автори).

Повече от век не угасва интересът на няколко поколения български и чуждестранни учени — историци, филолози и богослови към бележитата духовна школа на исихазма и основателя на Парорийските манастири в Тракия през XIV век — св. Григорий Синаит. Изказвани са най-различни хипотези за местоположението на манастирските лаври, осияли със светлината си духовното творчество на следващите поколения книжовници през XV и XVI век. В книгата на гръцката изследователка А. Δεληγκάρη (виж посочената там библиография), е даден общ преглед на досегашните опити за локализиране на Парория, представени в резюмиран вид (Δεληγκάρη 2004: 183, 276—304).

- *Сакар планина* — Е. Голубински, П. Сирку, К. Иречек, Хр. Попов, В. Златарски, Н. Державин;
- *Манастирски възвишения* (при селата Голям и Малък Манастир):
— П. Сырку, К. Иречек, К. Радченко, Х. и К. Шкорпил, Е. Калъжняцки, И. Соколов, В. Маркович, В. Златарски, А. Σαμοθράκης;
- *Бакаджиците* (Ямболско): — К. Шкорпил, К. М. Αποστολίδης;
- *Воден* (Елховско): — Д. Драганов, А. Орачев, Р. Soustal;
- *Странджа* — около Скопелос, Скопо или Малка и Голяма

- Махиада*: — И. Руварац, П. Сирку, В. Киселков, Г. Аянов, N. Béné, В. Пандурски, H. Boissin, E. Turdeanu, V. Laurent, В. Бешевлиев, А.-Αι. Ταχιάος, И. Дуйчев, Д. Ангелов, Д. С. Радойчич, П. Русев-И. Гълъбов-А. Давидов-Г. Данчев, K. Ware, J. Meyendorff, Кл. Иванова, D. Obolensky, D. Staniloae, H. Тулешков, A. Lăgreid-R.Glockner- H.Walter, D. Balfour, Л. Грашева, И. Панчовски, Г. Нешев, В. Гюзелев, Chr. Hannick, P. Soustal, В. Киряков, Й. Андреев, E. Hisamatsu, Г. Χαριζάνης;
- *Босна* (рид в Северна Странджа) и при селищата *Заберново* и *М. Търново*: — Г. Горов, P. Soustal;
- *Стара планина*: — G. Podskalsky.

Както е видно, най-многобройни са учените, търсещи Парория в границите на Странджа. Успоредно с опитите за откриване на Синаитовия манастир е проявяван интерес и към следите на основаната от Теодосий Търновски книжовна школа на исихазма в местността Кефаларево. Както е известно, тя е свързана с Парория и с духовния живот на България и Византия при управлението на цар Иван Александър (1331—1371) и византийските императори от династията на Палеолозите — Андроник II Стари (1282—1328) и най-вече при смутното управление на Андроник III Млади (1328—1341) и сина му — император Йоан V Палеолог (Прохоров 1968:25-26; 318—342).

От житийния текст за Григорий Синаит узнаваме, че в началните десетилетия на балканския XIV век, когато османските нашественици нахлуват в Източна и Южна Тракия, в планинската местност *Μεσομυλωνι* на областта Парория е основан пещерен манастир на исихазма. В него, както и в скриптория на другата местност *Κεφαλारेο*, са се подвизавали редица ученици и последователи на византийския монах отшелник Григорий Синаит. Тук, под грижата на български, гръцки, румънски и сръбски монаси е процъфтявала богатата духовна култура на исихасткото учение (от гръц. ἡσυχάζω „мълча, безмълствам“). През следващите десетилетия и столетия духовните приемници на Григорий Синаит продължават делото на исихазма на различни места на Балканите, като в някои от тях създават книжовни центрове. С таква духовни центрове е свързано по-късно и движението на Коливадите през XVII—XVIII в., което по същество представлява ново възкресяване на идеите на исихазма от XIV в. Забележителен представител на светогорския неосихазъм е Никодим Светогорец, който с разностранната си книжовна дейност оказва благотворно влияние върху създаващия се тогава духовен елит на Балканите в лицето на Паисий Величковски и неговите последователи, сред които е и българският йеросхимонах Спиридон.

Имената на най-известните последователи: във *Византия* — св. патриарх Калист, св. Григорий Палама, Давид Дисипат, преподобните отци Герасим, Йосиф, Атанасий Метеорски, Сисой Синаит, кир Силуан, митр. Яков Серски; в *Търновска България* — преподобните отци Теодосий Търновски, св. Патриарх Евтимий, бъдещият митрополит Киприан, Роман Търновски; на *Света Гора Атон* — преп. Марк Клазоменски, Никодим Светогорец, авва Николай, слепият монах Аарон, Климент Българинът; във *Влахия и Молдавия* — преп. Никодим Тисмански и Паисий Величковски; в *Сърбия* — препод. отци Ромил Видински (Раваницки), Григорий Мълчаливи (Горняшки) — биограф на Ромил, и др. (Пиголь 1999:56-166). В Русия искрата на исихазма е пренесена от митрополит Киприан, на чието дело като Киевски и Московски общоруски митрополит от 1376 до 1406 г. са посветени множество научни изследвания на български и чуждестранни учени. Неговата многостранно проявена църковно-административна, дипломатическа и писателска дейност е описана подробно заедно с други събития от средновековната история на Русия в знаменития десеттомен исторически труд наречен „Руски летописен свод“ от XVI в., известен още като „Царствен (Остерманов) летописец“ (Покровская и др. 1959:357—360; Дончева-Панайотова 2006:158).

За местонахождението на средновековната област Парория и Синаитовия манастир разполагаме с три основни извора: житията на Григорий Синаит и Теодосий Търновски, написани от патриарх Калист I, и житието на Ромил Видински, написано от ученика му Григорий Доброписец (Помяловский 1894:35—40; Сырку 1909:1—47; Яцимирский 1908:1—32 и следв. автори).

Последното е писано на гръцки в атонския скит Мелана между 1385—1391. Преводът му на славянски е дело на български книжовник. Известни са два славянски преписа от житието, най-старият от които се намира в сборник със слова и жития от XVI в. посочено по Гилфердинг, № 58, за което виж (Сырку 1900). Конкретната локализация на манастира в трите жития не е дадена, а само е загатнато, че се е намирал в „място между българи и гърци, наричаемо Парория“, т.е. гранична област. Поради това и до днес в историографията се спори за локализацията му. Предположенията, че манастирът се е намирал в Сакар планина, на Манастирските възвишения между Ямбол и Елхово и дори на Бакаджиците, се оказали несъстоятелни и непотвърдени от досегашните теренни проучвания (Голубинский 1871:663; Шкорпил 1885:11; Иречек 1928:242—361 и следв. автори).

Първоначално Иречек поддържа тезата, че под Парория трябва да се разбира Сакар планина, като по-късно променя ориентацията си в полза на Манастирските възвишения, северно от Тополовград и Елхово. По-

късно, в началните години на XX в., пръв В. Киселков подложи на критика тази теза и изказа новото мнение, че манастира на Григорий Синаит трябва да се търси не другаде, а именно в днешната турска част на Странджа „нейде в близката планинска околност на градеца Скопел (дн. Скопо, тур. Юскюп) в близост до река (Киселков 1925:117).

Чрез етимологичния анализ както на жигийните, така и на теренно събраните топоними, се прави опит да се очертаят посоките, в които би трябвало да се търсят следите не само на Синаитовия манастир, но и на книжовния център на Теодосий Търновски, основан в местността *Кефаларево* и свързаната с него исихастка литература. Сведенията за книжовното дело на монасите исихасти в скриптория са твърде оскъдни и за сега се съдържат само в житията на тримата видни представители на исихазма от средата на XIV век — парорийските монаси Григорий Синаит, Теодосий Търновски и Ромил Видински. Тяхното дело е пряко свързано с традициите на Атонската и Търновската книжовна школа, чийто продължител е Патриарх Евтимий Търновски. Преките наблюдения при теренните обхождания, извършените линейни измервания, съчетани с фотографиране, събирането на топонимия, епиграфски паметници и преките нарративни сведения от селищата в Лозенградско и Бунархисарско са незаменим информационен източник. Със своята автентичност те разширяват значително информационния кръгозор и ни приближават ускорено до целта. Този комплексен интердисциплинарен метод на изследване включва още сравнителноисторически анализ на агнографски текстове, етимология на средновековни топоними и антропоними с позоваване на гръцки, латински и турски извори за българската история. Взети са под внимание и редица исторически съчинения, карти и пътеписи на различни автори, посветени на военно-политическите отношения между България, Византия и западните държави в наситения с драматични събития период на XIV—XV в.

Резултатите от шестгодишните теренни проучвания дават възможност да се допълни представата ни за средновековната крепостна, селищна и манастирска мрежа на Източна Тракия в нейния териториален и хронологичен континуум. Естествено те не са изчерпателни и напълно завършени, поради огромната територия за обхождане и необходимостта от достатъчно време за извършване на по-нататъшни системни и разширени наблюдения върху теренната топография.

КЪДЕ СЕ Е НАМИРАЛ ТЕОДОСИЕВИЯТ СКРИПТОРИЙ В КЕФАЛАРЕВО — ЕТИМОЛОГИЯ НА ИМЕТО

Когато се говори за книжовна дейност, развивана от монасите исихасти в Теодосиевия скрипторий в Кефаларево, трябва неминуемо да се спомене благотворното влияние както на атонските и търновските манастири, така и на византийските книжовни центрове в самия Цариград. Като цитира редица учени за значението на Светогорската книжовна школа за благодатното развитие на редица други книжовни средища на Балканите, Ив. Дуйчев допълва, че „един от най-важните центрове на славянско-византийското общение и сътрудничество през цялото Средновековие е бил Атонският полуостров с неговите многочислени манастири, скитове и килии. Света гора се определя като „духовен център на Източната Римска империя през Средновековието“ и благодарение на съвместното пребиваване в исихастските центрове на монаси гърци и славяни, се родила смесената византийско-славянска духовна култура, като една от характерните особености на XIV—XV в.“ (Дуйчев 1963:121).

В редица исторически извори за българската история, както и в разни приписки към книжовни паметници от XIII—XIV в. се споменават и знаменитите манастирски скриптории на Константинопол: *Студийският манастир „Св. Йоан Предтеча“*, в който през 1364 г. творят Евтимий Търновски и бъдещият митрополит Киприан (Сърку 1909:410; Радченко 1898:249; Попов 1901:53), направил преписа на *Лествицата* на Йоан Синайски (Лествичник); пак тук вероятно Евтимий е превел и житието на Теодосий Търновски, написано от патриарх Калист (Попов, пак там, 42, 174); *манастирът „Св. Мамант“* — любимо място за пребиваване на български и руски духовници, където са правени редица преводи и преписи от византийската църковно-канонична литература на среднобългарски и руски език. Тази традиция е утвърдена още в началото на XI в., когато игумен на обителта е забележителният мистик и полемист св. Симеон Нови Богослов (*949—1022). Тук по-късно пристига през 1362 г. Теодосий Търновски заедно с Евтимий и Киприан, за да завърши на следващата година в тази обител своя земен път; пак в Константинопол са и *манастирите „Св. Богородица Перивлента“, „Паисократор“ и „Св. Богородица Евергетиса“*, които също са средища на славяно-византийското културно сътрудничество, посещавани от български монаси. Там те са установявали връзка с известните книжовници и забележителни представители на византийското висше духовенство, богослови и теоретици на исихазма като патриарсите Калист I и Филотей Кокинос; Григорий Палама, Нил

Кавасила, Давид Дисипат и др. (Дуйчев, Цит. съч., 107—129; СлЕр 1992:45—46, 196—198, 229—231, 475—477). Известен с книжовната си дейност е и скрипторият на Сярския манастир „Св. Йоан Предтеча“, щедро покровителстван и от Търновското царство, във времето когато сестрата на цар Иван Александър Елена е съпруга на сръбския крал Стефан Душан, също ктитор на атонските манастири. Както посочва В. Гюзелев, в Сярския манастир са работили и светогорските монаси Калист и Исай Серски, от чието перо през 1355 и 1371 г. са излезли преписът на Четвероевангелието и съчиненията на Дионисий Ареопagit, предназначени за серските митрополити Яков и Теодосий — ученици на Григорий Синаит. Паметна през вековете остава и летописната бележка на Исай Серски за разорението на Тракия от турците през 1371 г. (Гюзелев 1985:80—85; СлЕр, Цит. съч., 195—196). Много са също и ръкописите от XIII—XIV в., преписани в светогорските манастири Лаврата „Св. Атанасий“, „Зограф“, „Филокала“ и др., които впоследствие са попаднали в библиотеката на манастира „Св. Екатерина“ на Синай (Гюзелев и СлЕр, пак там).

Топонимът *кюфалар* е един от най-загадъчните измежду останалите, споменати в житийните текстове, както и в приписките на Хлудовия ръкопис. При теренната анкета, проведена на турска територия в редица села на Южна Странджа, името не беше потвърдено. То не е запазено в днешната топонимия, поради хронологическата ѝ отдалеченост от XIV век и настъпилите промени в старите географски имена, голяма част от които са заменени с по-късни турски. Все пак някакви следи от този топоним биха могли да се открият, ако в Странджа се проведе плътно теренно проучване на високотопинската топонимия по самата българо-турска граница. Там, освен турска топонимия, се откриват и редица български и гръцки имена на местности и изчезнали вече селища. Средновековни крепости и пещерни скитове са открити от фотографа Н. Трейман при посещение на селата *Балкая*, *Караабалар* и *Сислиоба* (Трейман, 2008: 55—65).

Това обаче съвсем не изчерпва дългата планинско-границна ивица от черноморския бряг до изворите на реките Резова и Велека в Западна Странджа, нуждаеща се по-нататък от подробен теренен оглед. Тази част, лежаща на турска територия, е наситена с още много исторически обекти, за които предоставената ни от Лозенградския музей информация се оказва недостатъчна. Пограничната зона е със силно пресечен релеф и голямата ѝ денивелация в някои участъци я прави труднопроходима, като ѝ придава характер на карстов лабиринт. Освен това, до неотдавна тя беше недостъпна за посещаване, както в административно отношение, така и поради транспортни трудности.

В житието на Теодосий Търновски името *Кефаларево* е посочено два пъти: 1/ *ѡтѡнтъ* же та гора ѡ цѣткѡующаго града тѣрнова растоанъ лиѡвоу кефаларѡе плинѡма; коуѡне кѡ таке доврѣ ѡутврѣдѡсе на горѣ лиѣсто ѡвѣчѡикъ зокоѡе кефаларѡе (ЖТТ, с.17; 22-23). Както се вижда от текста на житието, *Кефаларево* се е намирало твърде далеч от столичния град Търново, но в много случаи изследователите пренебрегват тази информация и погрешно търсят този книжовен център около дн. Килифаревски манастир край Велико Търново (Николова 1978:23—30; 1980:435; Николова, Робов 1994:571 и сл; Овчаров 1993:14—15; Робов 2005:185).

В научните среди и днес остава спорен въпросът — напуснал ли е Кефаларево Теодосий Търновски и основавал ли е близо до столицата Търново царския манастир „Света Троица“, или е останал в Кефаларево до самото си заминаване в Константинопол, където завършва земния си път? Като привежда цитати от Похвалното слово за Патриарх Евтимий, писано от Григорий Цамблак, В. Киселков изказва тезата, че крайстоличният манастир „Света Троица“, известен с книжовната си дейност, е основан не от Теодосий, а от Патриарх Евтимий „който се поселил в някаква пещера. Тя се намирала достатъчно далеко от градски и друг шум. Той издигнал там храм в чест на Пресветата Троица, чийто защитник е бил в борбата срещу ересите. Около него се събрали рой ученици“. Цамблак посочва още, че по-късно Евтимий съпроводил учителя си Теодосий до Константинопол, като двамата се отправили направо от Кефаларево. Това станало във времето „когато варварите опустошавали всичко наоколо“. Тогава Теодосий се отправил през 1363 г. по море за Константинопол заедно с четирима свои ученици, измежду които са били Евтимий и Киприан, а другите двама остават неизвестни. От казаното по-горе следва предположението, че първо от крайстоличния манастир Света Троица Евтимий и Киприан са тръгнали към Тракия за парорийската обител в Кефаларево, където са се присъединили към Теодосий Търновски и другите двама негови ученици и петимата заедно са се отправили към Константинопол. Според Калист, османците окупирали Македония (име, с което византийските хронисти наричали дн. Източна Тракия) и достигнали до Кефаларевската обител. Несъмнено тя е била в близост до Странджа, иначе не би била под угрозата на нашествениците, ако се е намирала в търновското Килифарево (!), отстоящо само на 10—15 км от столичния град със силен гарнизон и защитни стени. Очевидно Теодосий Търновски е търсел отново закрилата на цар Иван Александър в Загоре, а не в столицата Търново, защото парорийската обител е попадала вече съвсем близо в обсега на честите османски нападения в Източна Тракия. Във връзка с това съвсем уместен се явява изказаният от М. Спасова (Дамянова) логически довод: „Не можем да приемем за правдоподобно

измаилтяните да разоряват областта на двадесетина километра от престолния град и царят, останал спокоен, да носи в скута си пясък начело на болярите си, за да строи стълба към стръмната пещера на Теодосий, без да реагира на агарянските набези. По това време точно пограничните райони са арена на сражения, в които участват и османлиите при между-особните войни във Византия" (Спасова 1985: 339–340).

Като се позовава на Успенский (1948:738 сл.), Ив. Марчевски твърди, че османците се заселват трайно във Витиния, Тракия и Македония докъм 1354 г. и смята, че по това време не е възможно манастирът в житийното *Кефаларево* да се е намирал близо до Месемврия, съответно и до Странджа. Според него, мястото трябвало да се търси около дн. река Белица, протичаща покрай Килифаревския манастир „Рождество на Пресвета Богородица“ при с. Нацовци. Марчевски извежда името Кефаларево съвсем формално от думата „кефал“ вид риба“, без да държи сметка за останалите афиксни морфемии в топонима, насочващи в съвсем друга посока търсенето на обекта. Затова е принуден да признае, че съвременните разкопки при дн. Килифарево, Великотърновско не са намерили мястото на парорийския манастир (Марчевски 1996: 68). И наистина няма как да бъде намерен тук Теодосиевият скрипторий, намирал се встрани от Синаитовия манастир, защото откритите на терена обширни останки от стари сгради при гр. Килифарево нямат никаква хронологическа и териториална връзка с парорийското Кефаларево. По отношение на коментара на Ив. Марчевски, тук трябва да се разграничат няколко важни момента, имащи връзка със Странджа и Загоре:

1. Османската окупация към 1354 г. засяга не Загоре и Месемврия, а преди всичко южната част от Източна Тракия, където се намират стратегически най-важните византийски крепости, разположени на т. нар. първа отбранителна линия между Адрианопол и Проливите. По това време Месемврия остава встрани, зад хребета на Странджа и все още не е засегната чувствително от инвазията на османския завоевател. Между 1354 и 1356 в Родопите и Източна Тракия се водят локални сражения между войските на Йоан Кантакузин с наетите турски отряди на Умур бег от една страна и неговите византийски противници с пролатинска ориентация от друга страна. Тогава във водовъртежа на тези военни събития попадат крепостите в земите на Южна Тракия, разположени между укрепените градове Родосто, Димотика и Адрианопол.

2. Книжовният център *Кефаларево* не е идентичен териториално с исихасткия манастир на Григорий Синаит, т.е. скрипторият не е вътре в манастира. Той е бил в отделна местност, отдалечена от обителта, където действително се е намирал монашеският скрипторий, наричан в научната литература „книжовен център“. Той би трябвало да се търси не в- или

около самия Несебър, а някъде в припланинската част на Странджа. Следователно скрипторият трябва да се е намирал близо до път, който е свързвал отделни крепости и по който монасите са могли да получават своевременно закрила, като се придвижват все още безопасно както до месемврийските, така и до епикерниевите манастири около Сливен. Кой е този път? В цитирания по-долу труд е даден коментар по този въпрос (Лалчев 2012: 85–86; 174; 207–208).

3. Докато Ромил, Иларион и Григорий се укривали в Загорската местност *Монкре*, бягайки от разбойническите нападения, те узнали за настъпилото спокойствие в Парория, поради защитната намеса на цар Иван Александър. Намек за близкото царско присъствие (вероятно в някоя от околните крепости на Загоре) се съдържа в текста на Ромиловото житие, където за монасите се казва: „Те узнаха, че Парорийската пустиня благоденства, защото цар [Иван] Александър забранил с гняв на многото разбойници и убийци [и ги заплашил], че ако не прекъснат тези действия, ще подемe поголовно преследване. Станали бдителни очевидци и слушатели на такава новина, споменатите преподобни оставят Загорие и се завръщат пак в Парория, в своята прежелана пустиня и отшелничество“ (ЖРВ, с. 477, курсивът мой — Д. Л.). От съдържанието на втората (курсивна) част от текста се подразбира, че самият житиеписец — Григорий Доброписец, заедно с Ромил и Иларион, се е удостоил да стане „очевидец и слушател на благоприятната новина“. — От кого са узнали за това монасите нисхаста? Несъмнено от някакъв вестносец, който се е явил при тях, за да им съобщи *устно* приятната новина, че разбойническите нападения са прекратени и възделената Парорийска пустиня отново е свободна и спокойна. Вероятният вестносец може би е бил друг монах, или пък някакъв войник от царската свита, изпратен от някоя от околните крепости в Загоре, контролирани по това време от цар Иван Александър. Това е било възможно след 1337 г., когато след сражението при крепостта Русокастро между византийския император и цар Иван Александър, е сключен дълготрайният мирен договор, скрепен чрез брака на Иван-Александровия син Михаил Асен и дъщерята на император Андроник III Палеолог (1328–1341). За това събитие съобщава в своето съчинение Йоан Кантакузин (Ioanis — ГИБИ т.10, с.273). По това време българският цар владее следните градове в Източна Тракия: *Аххиалю*, *Месемврия*, *Аетос*, *Ктения*, *Русокастро* и *Диампол* и както се споменава в Кукленския песнинец от 1337 г. „цялото Поморие с Романия“ (Кодов 1990: 15; Гюзелев, Цит. съч. 1985, 174, 249).

4. Парорийският скрипторий на Теодосий Търновски в Кефаларево (а не Килифарево!) не може да бъде отъждествяван с Килифаревския манастир край столичния град Търново през XIV в., тъй като откритите

на терена обширни развалини от постройки при днешния гр. Килифарево, не се отнасят към разглеждания от нас XIV век, а към късноантичната и ранносредновековна епоха на византийско крепостно строителство. Хронологията на военноотбранителния обект се отличава с два строителни периода: ранен — до VI век и късен — от края на XII до втората половина на XIII век. Според М. Робов тази възобновена крепост е просъществувала само няколко десетилетия в зората на Търновското царство, като в средата на XIII в. е била изоставена“ (Робов, Цит., съч. 2005, 185).

След като този исторически комплекс е бил изоставен през XIII век, не би могло да се очаква в развалините му да се намерят следи от „книжовен център“, съществувал в началото на XIV в. Естествено там има следи от възстановявани по-късно постройки (крепости и църкви), но археологическите находки не са в полза на хипотезата за исихасткия скрипторий Кефаларево.

Поредицата от научни публикации, посветени на Килифаревския комплекс и старателно извършените тук разкопки между 1974—1988 г. от археолозите Я. Николова и М. Робов (Николова, Цит. съч. с. 23—30; с. 435; Николова, Робов 1994:571 и сл; Овчаров, Цит. съч., с. 14—15), не дадоха очаквания отговор за парорийския скрипторий, тъй като обектът при днешното Килифарево, Търновско, според изследвачите, се оказва „укрепен късноримски или ранновизантийски град от IV—VI в., строен от пришълци от разрушения римски град Никополис ад Иструм (при дн. с. Никюп) и поставили началото на отбранителната припланинска линия от ранновизантийски крепости, северно от Хемус“ (Робов 1994: 593—596; Робов 2005, с. 188).

Въпреки разкритите основи на няколко ранновизантийски базилики и плочата с латински надпис, разкопките показват много беден доказателствен материал за книжовна дейност, развивана тук през XIV век: един силно окислен остър предмет, който има по-скоро вид на пирон отколкото на „писало“ (както го представят археолозите), „пособия за производство на пергамент“ (каквито не се виждат дадени в илюстрациите), и слаби фрагменти от подглазурен монограм на керамичен съд, в който археологът категорично съзира „закодираното“ име на Теодосий Търновски (Робов 1994:593—596 и 2005:188).

Тези скромни останки от „книжовен център“ при Килифарево съвсем не могат да се приемат за убедителни доказателства при идентифицирането на Теодосиевият скрипторий *Кефаларево*, който според житийния текст се е намирал *твърде далеч от столичния град Търново*. Не може да се приеме за остатък от исихазма на XIV в. и откритият от К. Хаджиев и В. Бараков в Килифаревската крепост втори, съвсем кратък епиграфски паметник — плоча с надпис от времето на цар Асен (първата половина

на XIII в.?). Въз основа на това те категорично твърдят, че „през XIV в. на мястото на старото византийско укрепление, израства манастирът: основан от Теодосий Търновски“. Според авторите „аргументите в полза на това са разкритите две еднокорабни средновековни църкви и помещения във верижен план“ (Хаджиев, Бараков 2002:98—100). Откриването на „църкви и помещения във верижен план“ все още не е убедителен аргумент в полза на тезата, че тук именно е бил манастирският скрипторий на парорийските исихасти. Сгради „във верижен строителен план“ се откриват всякакви, на разни места и от различни епохи, обаче без писмени сведения сами по себе си нямат доказателствена стойност, че са останки от скриптории. Възможно е тук в Килифаревския крепостен комплекс да е съществувал ранновизантийски манастир, преизползван по-късно и от българските владетели Асеневци, но засега нямаме категорични данни за книжовна дейност на Теодосий Търновски на това място.

В полза на това становище се оказва и признанието на М. Робов, че „организираните през 1974 г. археологически разкопки стъпваха на видимо оскъдни и противоречиви конкретни сведения за устройството и функционалната характеристика, а така също и за строителната хронология на обекта“ (Робов, Цит. съч. 2005:183).

По този въпрос на същата позиция застава и М. Спасова (=Дамянова), която аргументирано представя тезата си, че Теодосиевият манастир не може да се търси при дн. Килифарево, Великотърновско. За това свое твърдение тя се позовава на изричния текст от житието (ЖТТ, параграф 11), където се посочва че обителта се намирала далече от Търново (Спасова 1985:339). Според нея, с името са назовани два различни обекта: *планина и местност*, но правилно отбелязва, че топонимният вариант *кѣфалѣ* /*кѣпалѣ* от приписките в Хлудовия ръкопис 237, създава редица проблеми с идентифицирането на исихасткия книжовен център *Кефаларево* от XIV в. (Спасова 2008:403).

Привидното сходство в морфологията на двата топонима *Кефаларево* и *Килифарево* е причина за появата на ономастична паронимия, която е подвела мнозина учени да мислят погрешно, че те са идентични и ги е подтикнала да търсят етимология, неправилно основаваща се на очевидна подмяна на житийно документираната лексикална основа *кефал* - с *килиф* при двете форми *Кефаларево* и *Килифарево*. Това фонетично насилие над топонима не може да се обоснове със сериозни етимологични аргументи, поради липса на мотивирани условия за метатеза в морфемната структура на името. В Български етимологичен речник се натъкваме на още по-несполучливо решение на въпроса, където се привличат „доказателства“ в полза на антропонимния произход на името. Там ойконимът *Килифарево* е обяснен неубедително чрез хипотетична редукция на начал-

ната морфема *Ки-* в несъществуващо ЛИ * Кефалар, с метатеза в Келифарево от гр. κεφαλᾶρι, умал. от κεφαλῆ (БЕР т.2 1979:323). Смятам тази етимология за несъстоятелна, понеже остава необяснен преходът на ударения гръцки вокал *a* > и при морфемата *-ла* > *-ли-*, както и структурно необоснованата ѝ метатеза с предходната морфема *-фа-*, т.е. налице е изопачаване на лексикалната основа (*К)ефала-* > (*К)илифа-* (!). Неубедителен е също така и опитът на Н. Ковачев да обясни чрез „научна етимология“ произхода на търновското селищно име *Келифарево* (*Килифарево*) от „средновековната титла *кефалия/кефалар* 'управител на крепост' като се е предоверил на неточната етимология, дадена в БЕР и я повтаря в своето изследване. Научно неаргументирано е твърдението му, че днешният ойконим е получен по народна етимология чрез свързване с птицата *келифар/килифар* 'вид пъстра птица' (Ковачев 2005:29).

Оказва се всъщност, че тази „народна етимология“ съвсем не е „народна“, а е научна, основаваща се на фонетико-морфологичните правила на езиковия анализ, където позицията на всеки звук има своята етимологична стойност в структурата на името.

Наистина тази значима промяна на лексикалната основа (*К)ефала-* > (*К)илифа-* изобщо не се среща употребена в житийния текст, където и на двете места стои само и единствено формата *кефалᾶριω*. Затова смятам становището на М. Спасова по този въпрос за напълно приемливо, като твърди че липсва основание за „настъпила фонетична промяна на групите *-ефала-* > *-илифа-*“ (Спасова 1985:339). — Освен това, мисля че много по-вероятно е търновският ойконим *Килифарево* да има за лексикална основа не гръцкия апелатив *кефал*, а днал. неметатезирана (!) дума *келефᾶр, килифᾶр* 'вид дива патица *Anas Tadorna*' (Русенско), както е дадено в БЕР. За нейния произход като заемка от румънски в местния говор, се посочва румънския орнитоним *califăr*, който с двете си значения назовава различни птици: 1) 'два вида водни патици — *Tadorna tadorna* и *Tadorna casarca*'; и 2) 'вид домашен гълъб' (БЕР II:322 по DLRM 1958, с.125).

Като неоспорим аргумент може да послужи също един паралелен пример от белослатинската топонимия, където намираме посочено от автора К. Попов местното име *Килифърка* — название на „голяма локва, около 200 дка, между селата Търнак, Попица и Лазарово, Белослатинско, в която са падали много птици, патици, между които са били и така наречените „килифари“ (sic !), от тяхното име произхожда и названието на местността“ (Попов 1960:603).

Освен това в турския документ от XV в. за *Килифᾶрево*, Търновско не фигурира никакъв документален запис на селище „Кефалар“, а се посочва единствено и само: „*село Килифᾶр*“ в тимар на *Касъм Гелиболи*“ (Стойков, 1961: 416, по цитирането на Н. Ковачев). — От това следва

изводът, че СелИ *Килифарево* при В.Търново не е образувано от „*кефалия*, *кефалар*“, а от втората диал. форма в БЕР *килифър*, получена от рум. *califăr* чрез регресивна вокална асимилация на звуковите групи *a - i > i - i* + славянския суфикс *-сво*, за селищни имена. Първоначално с името *Килифарево* е била означавана местност с водоем (река или блато), обитавана от патици *келифари* (*килифари*), или пък е било название на каменисти канари, в чийто дупки и пукнатини са гнездели скални гълъби, именувани със същата дума (вж. бележките при *келефър*, *килифър* в БЕР, т. 2, 322). В подкрепа на тази теза се явяват и географските особености в релефа на килифаревското землище (вж. топонимите при Ковачев, 2001 г.), позволяващи подобна структурно-семантична интерпретация на името: а/ тук, около хълма с ранновизантийския крепостен и манастирски комплекс от IV–V век (а не XIV в.), *протича река Белица*, в чийто заблатени разливи (някога преди векове) напълно е възможно да са обитавали водоплаващи птици, а скалните дупки да са били птичи гнезда; б/ откритите развалини при разкопките в крепостния хълм над гр.Килифарево се отнасят не за интересуваният ни XIV в., а за ранновизантийско крепостно строителство (Робов, Цит. съч. 2005, с.185; Николова, Робов, Цит. съч. 1994; 571 и сл.).

Гръцката лексикална основа на топонима Кефаларево се потвърждава пряко от титлата *кефалия* за управителя на крепостта Скопелос, споменат в житието на Ромил Видински, който предупредил монасите исихасти от Синаитовия манастир за надвисналата над тях опасност от турски набези: *ѡντѣ тѣорѣтъ нѡмѣ писѡнѣмъ скопѣскимъ кефѡліѡ ѡсоѣ ѡнѡгаши въхѡдиши въ горѣ ѡнѣ люѡсѣ ѡмѡны. ѡкоже скопѣскимъ кефѡліѡ прѣкѣзѣѡки вѣтѣнѣ пролѣсѡмъ пѡнѣжѡмъ. ѡкрѣжѡхъ ѡнѡгаши пѣрѣвъ. ѡ стрѣлами ѡнѡмъ стрѣлѡюще.* (ЖРВ — по Сырку, 1900: 17, 19).

За точната структурна сегментация при етимологичния анализ на житийния топоним *Кефаларево* е нужно да се вгледаме внимателно и в текста на т. нар. Грубадинови приписки в известния Хлудов ръкопис № 237, където се посочват две сходни форми *кефалие* и *кепалия*. Първата приписка на л. 49а е твърде неясна и трудна за разчитане. Предложените четения у Х. Миклас и в *Каталога* са твърде неубедителни, като С. Николова посочва, че приписката „е от малко по-късно време, лошо разчитаща се“: *гѣс ѡн ѡндрѣшѣ ѡ горѣ „дин...“ огы кефалие дѣтѣжи ѡн сѣ ѡнѣ ѡнакъ ѡнѡсѣхъ* (Каталог 1999:80). Освен с опитите за разчитане на Х. Миклас (1994:29-43) и С. Николова, разполагаме и с предложеното от М. Спасова четене на приписката в два варианта: а) *когато живях в Кефалията юнак не по...;* б) *когато живях в кулата на Кефалия юнак не послух...* (Спасова 2008:402).

Втората приписка се съдържа на л. 57б: а се гросвадинъ грешни писа кепалина, з кзат загорскон и аще тко прочте сиа слоуца, молю ви братни, рццете ѿ да прости грешнога гросвадина а насъ ѿъ (Каталог 1999:80).

За съжаление и в двете приписки, двете лексикални форми кепалине и кепалина само частично наподобяват структурата на топонима кефаларево в житието на Теодосий Търновски. Макар и да имат същия гръцки корен, при тях липсва развитата лексикална основа *кефалар-*, разширена със славянския суфикс *-ево*, характерен за образуване на селищни имена. Суфиксалната структура в основата *кефал-ар-* е подобна на тази при **вукел-ар-*, съдържаща се в малоазийското областно име *Вукеларион* — византийска провинция, в която се е намирал *Мантилейският манастир* и крепостта *Анкира*, древната *Ангора*/дн. Анкара (Павлов 2008:97—100). Ако образуването със суфикса *-ар* име *Вукеларион* има връзка с гръцкото прил. *βουκολικός* 'овчарски, пастирски, селски' (от *βουκόλος*), тогава може ли да се мисли, че *Кефаларево*, също оформено с *-ар*, произлиза от една по-стара, гръцка форма **Кефаларион*, в която гръцкото окончание *-он* за вин. пад. е било заменено от славянския суфикс *-ево*, с който се е оформил обликът *Кефаларево* в житийния текст. Каква местност е назовавало името **Кефаларион* и какъа е бил евентуалният му етимон? За съжаление тази предполагаема форма не присъства в историческите извори за Парория, но ако допуснем, че тя е съществувала като паралелна, образувана от гръцката основа *κεφάλαι(ον)*, разширена с лат. суфикс *-ar* (*iut*), тогава може да се предполага, че тя е била "nomina loci" за близка феодална крепост (различна от *Скóпелос*!), намираща се под контрола на друг военен управител, който е осигурявал защита на монасите исихасти вече не в Парория, а в техния скрипторий, основан от Теодосий Търновски. Известно е, че между 1331—1337 цар Иван Александър е владел областта Загора, граничеща със Странджа. По това време, той е бил единственият владетел, способен да окаже ефикасна помощ и закрила на намиращите се в близост монаси, тъй като войските му са се намирали при тукашните крепости Айтос, Карнобат, Несебър и Ямбол. Именно от тези околности на областта *Загоре*, българският цар е имал възможността отблизо да защитава монасите исихасти в странджанска Парория и Кефаларево. В този смисъл показателен е един фрагмент от текста на житието на Теодосий Търновски: *Бл҃гочестникъ же цр҃къ а҃лѣксандръ прошииѣо тѣхъ и҃хъи попоусти... ѿ ле҃кето тѣхъ правъ приличю видѣхъи* (ЖТТ, 17/20-23).

В същия агиографски текст на друго място се споменава, че слухът за Кефаларево бързо се разнесъл не само по българския род, но и сред сърби, унгарци и власи, но още и при живеещите около Несебър, което ще рече, че този град е бил смятан за близко разположен до Кефаларево и Странджа планина.

Името *кефаларио* намира също потвърждение в суперлативната степен на четвъртото поред адиективно значение на стгръц. дума *κεφάλαιον* „най-важен, най-главен, най-съществен, най-значителен“ (СГБР 1992:431). Тази семантика подхожда на средновековен обект (епископия или манастирски център), който изглежда е бил за парорийските книжовници и житиеписци убежище от първостепенна важност в смутно време. Като пример със същата лексикална основа може да се посочи името на Кефалонийската (Главенишката) епархия в Южна Албания, носеща името на катедралния град *Кефалония*. Като се позовава на исторически извори, Ив. Снегаров посочва, че градът е известен от средата на XII в. с двете си имена: българско *Главеница* и гръцко *Κεφαλήνια* (*Κεφαλονία*). Тази епархия, според него, се споменава във връзка с уточняване на диоцезните граници на Българската патриаршия през X век, когато в западните земи е имало 14 епархии от времето на цар Самуил. Както посочва авторът, в „епархийските списъци, измежду имената на Видинска, Верийска, Ираклийска (Пелагонийска), Скопска и Сардикийска, се споменава и *Кефалонийска (Главенишка)*“. По-нататък същият автор предполага, че този древен и значителен епископски център се е намирал близо до градовете Канина и Авлона (Южна Албания), недалеч от основания от св. Климент Охридски манастир „Св. Димитър“ (Снегаров 1924:169–170). Намираме спомената епископия *Кефалония (Главеница)* в съчиненията на Ана Комнина, и в хрисовула на византийския император Василий II, издаден през 1019 г. за Охридската архиепископия (Иванов 1931:57,551). В краткото (проложно) житие на св. Климент Охридски от Димитрий Хоматиан четем: καὶ τὴν Κεφαλήνιαν μετονομάσθειςαν τῇ Βουλγάρων φωνῇ Γλαβίνιτζαν, в славянския му превод: и въ Кѣфалѣи илѣноуѣизъ глабѣрскѣиъ глѣбѣниѣца (Иванов 1931:318). Според Снегаров, българският изговор на името е бил *Главеница*, както е в пространното, по-ранно житие на Св. Климент Охридски. То се е образувало от прилагателно *главен*, произв. от същ. *глава* и наставка *-ица* (Снегаров, пак там.). Изглежда името на епископския град с еднакъв гръцки корен стои в пряка връзка с едноименния остров *Кефаления* /*Κεφαλληνία* (в Йонийско море, СГБР 1992:431). — Според нас, името на средновековната епископия *Главеница (Главеница)* е славянска семантична калка на по-старото гръцко име *Кефаления (Кефалония) = Глав(е)ница*, т.е. „Главен град“, който е средищен епископски център.

В хода на тези разсъждения неволно изниква пред нас въпросът за парорийското Кефаларево в Тракия. Възможно ли е житийната форма *Кефаларио* да се окаже друго (разговорно?) название на катедралния епископски център Месемврия, което да е битувало сред парорийското монашеско братство и да е намерило отражение в текстовете на житията?

Несъмнено крепостният град Месемврия е бил седалище на кефалия, подобно на тези при Адрианопол, Скупелос, Проватон и Девелт. Известно е, че в Месемврия е имало няколко манастира и скриптории. От изворите, цитирани от Д. Гонис и А. Тотешев, е известно, че през първата половина на XIV в. цар Иван Александър е издал пет грамоти, с които е предоставял привилегии на някои от несебърските манастири. Измежду тях са били „Св. Троица“, „Св. Богородица Елеуса“, „Иисус Христос Акрополит“, „Св. Богородица Агиосотириса“, „Св. свещеномъченик Власий“, „Св. Йоан Предтеча“, „Св. Андрей“, „Св. Ана“, „Св. Илия“, „Св. Георги“ и „Св. Петър“ (Гонис, 1994:458; Тотешев 1992:78—92.). Известно е, че след победата на цар Иван Александър при Русокастро, по-големите от тези манастири между 1332—1367 г. стават ставропигиални и подчинени на Търновската патриаршия, а областта Загора е под контрола на българския монарх (Гюзелев 1981:218—219; Същият 1981: 325—355).

Ако житийната форма Кефаларево се окаже разговорно монашеско название на Месемврия, трябва ли да се откажем от търсене на скриптория в дебрите на Странджа планина? Че наистина Кефаларево е представлявало важен обект за парорийските анахорети, личи и в семантиката на стгр. прил. κεφαλαῖος ‘главен’, производно от стгр. κεφαλῆ с няколко значения: 1) ‘глава; уста, гърло’ 2) ‘предна част, най-горен край, връх’; 3) ‘извор, начало’; 4) ‘главно лице, началник, господар’ (СГБР 1992:431). С това 4-то значение думата кефалия е употребена за Средецкия управител, и се среща два пъти в текста на Витошката грамота на цар Иван Шишман преди 1382 г., дадена на манастира „Света Богородица Витошка“ над с. Драгалевци, Софийско, съхранявана сега в Зографския манастир: да не сакѣтъ метѣхати на тѣкаѣ манастираѣ на кефалие срѣдѣшѣское... те ни лю прахторѣ ни кастрефилаци. (Ильинский 1911:26; Иванов 1931: 600—601; Дуйчев 1943: 183 сл.).

Титлата кефалия се среща и в знаменития скален надпис от Боженишки Урвич в местността Градището при с. Боженица, Ботевградско: „Аз, севаст Огнян, бях при цар Шишман кефалия и много зло патих. В това време турците воюваха. Аз държах за вратата на Шишмана царя“. Надписът е разчетен и публикуван най-напред от П. Мутафчиев (1973:493, 516). На езиковите и палеографски особености на паметника се спират и други учени и специалисти по епиграфика (Цонев 1924:117—120; Гюзелев 1979:44; Георгиева 1967:307—308; Дуйчев 1944:28; Василев 1983:43—50).

През XII—XIV век сред балканските славяни са били разпространени редица титли, заети от византийската административно-йерархическа система. Така, по времето на династията Комнини, покрай боярските титли от славянски произход — княз и жупан, в грамотите

на българските и сръбски царе срещаме заети византийски титли на царски служители: *дук, катепан, практор, севаст, кастрофилакт* и др. (Новаковић 1912:770). Освен тези титли, трайни следи в топонимията са оставили и гръцките *кесар, деспот, алагатор, примикюр* и *кефалии* (Миков, 1943:110, с. 110 и сл.; Дуриданов 1962:181—187). Измежду високите длъжности на местната аристокрация се е откроявала и тази на *кефалията*. Управленската ѝ функция често пъти се е съвместявала с титлата *севаст*, което гарантирало на носителя ѝ широки военно-административни полномощия. Според Дюканж, титлата *кефалия* (гръц. *κεφαλῆ* 'глава') е била с военно съдържание, като е означавала 'командир, началник на войскава част' (=κεφαλῆ) *Dux exercitus vel cohortis* (Du Cange, s.v. — Златарски Цит. съч. Т. II: 244 сл.).

Според П. Мутафчиев, *кефалията* изпърво е бил началник на крепостен гарнизон, а по-късно се е превърнал в граждански и военен управител на област. С тази широковластна титла са именувани българските боляри Добромир Хриз като „εἰς τὸ κεφαλαιῳτικίον“ на град Струмица; Калояновият болярин Εὐζύϊσμενος като *кефалия* на областта Просек в Македония (Мутафчиев Цит. съч., с. 494—498). В сръбските царски грамоти от XIV век се срещат *кефалии* на градовете Щип, Призрен и Скопие. Тяхната предимно полицейска и съдебна власт и правото им да налагат и събират глоби, са ясно отразени в сръбските и българските хрисовули. За такива задължения свидетелстват разпоредбите в грамотите на княз Лазар от 1387 г., на цар Иван Шишман, на сръбския крал Стефан Душан и др. Тук П. Мутафчиев правилно разграничава длъжността на *кефалията* от тази на *кастрофилакта*, който е само военен комендант на крепост и не се ползва от широки властови полномощия в сравнение с юрисдикцията на първия (Мутафчиев. Пак там).

Много от манастирите са получавали чрез царските грамоти независим от светските власти статут, при който *кефалиите* се задължавали да не се намесват в църковните и манастирски дела, а да охраняват пътищата, като поставят стражи, за да пазят пътниците от разбойници (Мутафчиев. Пак там). Като изхождам от тези обстоятелства, смятам, че именно в това свое охранително задължение встъпил и Скопелският *кефалия* в Странджа, когато предупредил монасите исихасти за грозящата ги наблизо опасност от бродещи турски ловци. Изглежда последните са навлизали в странджанските дебри не само за дивеч, но и за лов на хора. Известен е случаят с пленяването от османците на самия Григорий Синаит в годините на неговата младост и освобождаването му срещу откуп от християните в църквата на гр. Лаодикия в Западна Мала Азия. От историческите извори е известно, че през XIII—XIV век сред османците е било широко практикувано отвлечането на пленени хора от завоюваните

крепости срещу откуп или продажбата им по робските пазарища. Тази практика те са я усвоили преди това от предприемчивите и прагматични италиански търговци, чиито кантори се простирали на север до Крим, а на юг до Северноафриканското крайбрежие. От историческите извори е известно, че „след град Кандия на о-в Крит, градовете Кафа (Теодосия) и Тана (Азов) в Крим са били най-големите генуезки и венециански тържища на роби, откъдето били експортирани за Кайро и бреговете на Африка“ (Kretschmayr 1920: 289, 591). Покрай камуфлажното изкупуване на жито, кожи, мед и продажбата на венециански копринени платове, накити, хартия и стъкло, те тайно са практикували и тази, твърде доходна дейност. Срамната търговия с пленени християни е носела големи печалби на венецианските лихвари и търговци на роби, които охотно са ги препродавали чрез своите кантори из обширния Ориент (Атонский Патерикъ 1897: 234—235; Жития на българските светии 2002:61—64). Тази традиция съществува още през IX—X век, когато, след разгрома на Кирило-Методиевото дело в Моравия, извършено от франкските феодали и епископи, мнозина от учениците на солунските просветители също са били продадени в робство на италиански евреи, които ги препрадали по робските пазари на Средиземноморския Изток. Като се позовава на факти от италианските архиви, Ив. Сакъзов посочва, че „венецианските търговци са продавали роби на пазарите в Сирия още през XIII в., а през следващия XIV в. повече от всички други са използвали войните между балканските народи, за да купуват техните военнопленници. Затова те постоянно сновели по Черноморското крайбрежие и нерядко отвлечали в робство и мирни жители“ (Сакъзов 1932:1—2).

Изглежда в смутните години на XIV в., особено след 1355 г., когато влиянието на Иван Александър в Тракия постепенно започва да отслабва, твърде рисковани и опасни стават пътуванията на парорийските исихасти до манастирите около Месемврия, Сливен и Света Гора Атон. За това свидетелстват житийните текстове, където се споменава за честа смяна на маршрутите на придвижване по странджанските пътища към Северна и Южна Тракия. Тази е и причината при едно от поредните си пътувания, Теодосий Търновски да остави младия Ромил в Сливен и да отиде сам до Солун и Лаврата на Света Гора: *и люгы же ради карварскаго нахѣжѣнѣа тѣлю прѣкъсавѣи сътворити, ромѣна оубѣ въспѣтъ възвратиатъ* (ЖТТ, 16/18-19). Следователно пътищата както в Загоре, така и тези в Странджа, минаващи северонизточно и западно над долината на *Манастир дере* и пещерната обител при с. Койва, също не са били безопасни, и често са ставали обект на разбойнически нападения. За такива се споменава няколко пъти в житието на Т. Търновски: *Ѣлма же парорскои ѡиш лѣисто пѣлно развонникъ и оубѣицъ въкъ; въ парорскоуе пакы възвратисѣ ѡнитъкъ; ѡ възѣчнѣхъ*

ѡиѣхъ ѡуѣицѣ нападанѣа стоуѣжнѣ си. ѡ ѡ ѡже на ѡсѣакѣ дѣѣ тѣхъ пакѣнѣнѣа (ЖТТ, 16/29-30; 14/5-6); зѣклѣѡе толѣиснѣи зѡлетнѣи разѡноникѣ. ѡхъ же ѡ хѣсари лѣкѣста зѡнѡго житѣлѣ наричѡуть (ЖРВ — по Сырку 1900:12, 14, 49).

Това особено важи за вътрешния паралелен римски път, минаващ край малката долина *Атмаджа кайнак* над пещерните килии, откъдето извира *Манастир дере*. Около изворите открихме основи от стари сгради и обширен средновековен некропол, простиращ се на север и североизток. Районът е обект на иманярски посещения и не е проучван от турските археолози. При бъдещи разкопки тук биха могли да се открият важни следи в съседни местности, по които да продължи по-нататъшното търсене и на други средновековни поселения, паралелно свързани с исихазма.

Пред нас стои въпросът: кое от значенията на разгледаната по-горе титла *кефалия* кореспондира най-точно с лексикалната основа на топонима *кефаларѣво* в житийния текст за средновековната Парория? Разбира се немислимо е да се поставя знак за териториална идентичност между топонимите *Кефаления* и *Кефаларево*, поради голямата им географска отдалеченост един от друг — първият е на Адриатика, а вторият в Източна Тракия. При това адриатическият топоним е споменат писмено в X век, а парорийският — през XIV в. Ако изхождаме от аналогичния случай с калкираната форма *Главеница/Главница* (Иванов, цит. съч., 1931, с. 57, 551) в Албания, тогава предполагаемият парорийски топоним *Кефалайон* от текста в Хлудовия ръкопис може да означава „най-главният, първостепенният манастирски център измежду няколкото лаври в Парория“, или пък „средищен административен център на областен управител (кефалия)“, за което напомня четвъртото значение на стгръц. *κεφαλῆ* 'главно лице, началник, господар', срещано в текст от Новия завет: *κεφαλῆ ὑωνίας* 'крайъгълен камък'; думата *кефалия* се среща употребена като заемка с диал. облик *кевалия* 'кмет, началник' в говора на Стружко (Филипова-Байрова 1969:104), както и заетото в тур. *валія* 'областен управител'. Колеблив опит да се идентифицира титлата *кефалия* се забелязва при разчитането на 17-редовия текст на Сюлейманкьойския надпис от Шуменско, издълбан върху колоната с договора между България и Византия от началото на IX век. При направения палеографски анализ от руски учени, на 4-ия ред с известна условност е реконструирана гръцката форма (κε)φάλλ(α)ου (ИРАИ 1905: 219-225).

Самата форма на топонима *Кефаларево*, съдържаща основата *кефалар* и славянски суфикс *-ево* насочва към предположение за византийска титла **кефаларий* (?), образувана с наставката *-ар*, каквато има в друга гръцка дума, също заета в български, но като църковно-административен термин: *σακελλαρί* 'царски телохранител; пазител на църковните одежди и съдове; надзорник (като духовно лице) на епархийските

монастири' от сѣкоѣ 'горна архиерейска богослужебна дреха' (Бончев 1995:197). Според М. Ф. Байрова сакеларий означава 1. ист. 'висш сановник, който завежда облеклото при византийския двор'; 2. църк. 'почетна титла на свещеник'; 3. прен. 'висш сановник във византийския двор' от српг. *сакелларіус* от лат. *sacellarius* 'пазител на съкровища', стб. *сакларин* в Супр., 121, 11 (Филипова-Байрова, М. Цит. съч., 150). При управлението на Алексий I Комнин, в списъка с имена на една византийска благодарствена панихида се споменава името на „хартуларий Константин“, брат на автора на съставения през XII в. типикон за несебърския манастир „Св. Йоан Предтеча“ (Литаврин 1987: 74).

Логично възниква въпросът: щом като през XII и XIV в. се срещат византийски придворни длъжности като *епикерний*, *сакеларий*, *хартуларий* и под., възможно ли е да е имало и длъжност **кефаларий*? В достъпната ми до този момент литература не открих такава дума, но ако тя е съществувала, би трябвало да означава 'първ помощник, приближен на кефалията' или пък 'главен надзорник на кефалиите, инспектираш византийските гарнизонни крепости' или нещо подобно. Ако пък в основата на житийния топоним лежи друг мотивиращ признак на терения релеф, останал скрит за нас, тогава неговото словообразуване насочва към чисто географски особености на местността, които кореспондират с второто и третото значение на същата дума *κεφαλή* 2) 'предна част, най-горен край (от скала, местност ?), връх', (който наподобява с релефните си очертания глава) или 3) 'извор, начало, произход'. В славянската топонимия има много случаи на метафорична употреба на лексикални соматизми (анатомични названия), функциониращи като народни географски термини: *гръб*, *гърло*, *зъб*, *коляно*, *крак*, *лице*, *нога*, *нос*, *ребро*, *устие*, *уши*, *вежда*, *чело* и др. С конотативната си метафорична семантика те изразяват стилизирана образност и емоционално-експресивна окраска в процеса на географската номинация. В това отношение думата глава не прави изключение и развива преносните значения: 'извор, начало на река'; 'обла чука, могила'; 'заоблена височина, връх', с които я откриваме в различни структурни модели от славянски топоними по цялата територия на Балканите: *Главѣца*, *Главата*, *Главеница* (*Главиница*), *Главан*, *Главана*, *Главец*, *Главул*, *Главоч* и др. (Димитрова-Тодорова 1988: 259-266). Срв. още славянските ороними: *Глѣѣѣ*, чукара в Епир, североизточно от Погонион. — Според Й. Заимов, от глава като географски термин за „кълбеста могила“ (Заимов 1980: 226); *Velika glava*, планински връх ЮЗ при Тайпана, Южна Италия (сигн. F 25 I, SE; Данилченко Цит. съч., 249). Ако допуснем, че скрипторият на Теодосий Търновски е бил в местност, именувана с първоначално име *Κεφαλία*, (а не Кефаларево или „Килифарево“), то тогава той трябва да се търси в

място, отличаващо се сред околността с някакъв скалист връх или голяма канара с релефни очертания, наподобяващи *глава*. Самият топоним съдържа в основата си този етимон: гръц. κεφαλ-ov. В подкрепа на тази хипотеза може да се приведат редица гръцки и славянски географски имена от други райони на Балканите, чиято етимология и семантика подсказват същия метафоричен процес в топографската номинация. Например местността *Мириокефалон* в областта Фригия (Зап. М. Азия), спомената във връзка с едно сражение, състояло през 1176 г., при което византийската войска претърпяла тежко поражение от латинските кръстоносци начело с германския император Фридрих I Барбароса, съюзени с войските на иконийския султан Кълъч-Арслан (КМЕ, Т. I, с. 417). Сложният топоним *Мириокефалон*, се състои от първа гръцка част μῦριος 'безброен, многоброен, безчислен' (СГБР, 1992:522-523), срв. и втора част κεφαλῆ 'глава'. Цялостната семантика на топонима е 'безбройни, многобройни глави'. Възможно е тази местност във фригийска Мала Азия да е била именувана по някакво историческо събитие или военно сражение, в което са участвали някога множество войници. Като сравнение: μῦριάς 'мириада, 10000; мн.ч. изобщо много'; μυρίο-κράνος 'с 10000 глави, многоглав'; μυρίο-ναυς 'с безбройни кораби' μυρίο-τευχής 'с безбройни войници' (СГБР, пак там с. 523).

Руският учен Константин Радченко определя като най-значително от немногото съчинения на Григорий Синаит, това което носи заглавието *Κεφάλαια δι' ἀκροστιχίδος*, в превод „Съдържание (същност) на акростиха“. Началната гръцка дума *Κεφάλαια* звучи твърде знаменателно, когато се прави аналогия с парорийския топоним Кефаларево в житийния текст. Но тук трябва да поясним, че заглавната дума *κεφάλαια* в съчинението не е топоним и не притежава праславянския топонимичен суфикс *-aja*, а е производно съществително с абстрактна семантика, оформено с гръцко окончание за имената от I склонение за ж.р. на α и η пред гласна и дифтонг, каквото се среща в редица други древногръцки географски названия, адаптирани в български с -я: Νίκαια — Никея, Μαρώνεια — Мароней, Ὀδύσσεια — Одисея и др. (Батаклиев, Цит. съч., 547).

Като обобщение на всичко гореказано, при тълкуването на парорийския скрипторий *Кефаларево* най-правдоподобно би изглеждало той да е вторична, производна форма, образувана чрез славянски суфикс *-ево*, прибавен към основата на първично жителско име **Кефаларе*, образувано от гръцко нарицателно *κεφαлия* 'управител на крепост' + старинния праславянски суфикс *-арь*. Така става съвсем очевидна двойната топонимна суфиксация на *Кефаларево*. Първичната словообразователна функция на суфикса *-арь* при *nomina agentis* в теоретично отношение е изследвана много отдавна в славянските езици (Vondrák 1924:558; Леков 1958:25).

В областта на топонимията това явление е проучено от Ив. Дуриданов, според който освен агентивна употреба, суфиксът *-арь* е развил и жителска функция за образуване на ойконими. Според него „генетичната връзка между южнославянските жителски имена на *-ar* и общославянските деятелни имена на *-arъ* е очевидна, което личи в примери като стб. *врътоградъ* 'градинар' < *врътоградъ* 'градина' . По-нататък Дуриданов посочва, че в областта на топонимията този модел най-общо означава 'обитаващи местност' и е разпространен в широк ареал на Северна и Южна България“ (Дуриданов 1970:863—869).

Той не е чужд и на другите славянски езици — сръбски, хърватски, словенски и теоретично е разработен от Фр. Гьорнер въз основа на сръбски и хърватски географски селищни имена, като е цитиран от Ив. Дуриданов, даващ редица примери от българската и общобалканската езикова територия. Някои от структурните модели са посочени от М. Фасмер и А. Селищев: *Брегаре*, село в Оряховско покрай р. Искър; *Дренаре*, махала към Лечевци, Кюстендилско; *Говедаре*, село в Пазарджишко; *Долинаре*, махала към Долна Любата, Босилеградско; *Ясикаре*, мах. към Еремия, Кюстендилско; *Осенари* при Вългевци, Търновско; *Долинари*, село в Херцеговина; *Brezari*, село в Ястребарско (Хърватия), *Rekari* при Големо село, Вранско (Сърбия); *Dolinari* в Херцеговина; *Кременаре* в обл. Малакастра, Южна Албания; *Драгари*, местност в Янина, Гърция (Görner 1963:134 u.v.; Vasmer 1941:32; Селищев 1931:207, 248).

Парорийското ръкописно наследство в контекста на Търновската книжовна школа

На парорийското книжовно наследство са посветени много научни изследвания на наши и чужди учени, работили в световни архивохранилища, музеи, институти и библиотеки. Мнозина слависти от старото и по-новото поколение, подобно на Х. Миклас, и преди и сега си задават въпроса: „Къде са отишли парорийските ръкописи?“ В тази въпросителна реплика се фокусират търсенията на бележити учени от няколко поколения слависти: П. Лавров, А. Востоков, И. И. Срезневский, И. В. Помяловский, А. И. Яцимирский, Г. А. Илинский, В. Ягич, П. А. Сырку, Й. Иванов, К. Радченко, Б. Цонев, М. Г. Попруженко, Ив. Дуйчев, К. Миятев и др. Същият въпрос продължава да тревожи мисълта и на мнозина текстолози и палеографи от по-новата генерация учени (Мирчев, К., Ив. Гълъбов, Кл. Иванова, Ив. Добрев, А. Давидов, Х. Миклас, Е. Коцева, М. Спасова, А. Джурова, Д. Караджова и др.)

Сравняват се оригинали и копия, ранни и късни преводи, славянски и гръцки преписи на съчинения — писани на пергамент и на хартия, изследват се езиково-правописни и палеографски особености, орнамен-

тика, анализират се мастила и хартии... Обаче малко, или почти нищо не се прави за теренното локализиране на парорийския книжовен център, от който са тръгнали по света знаменитите и толкова търсени ръкописи. Недостатъчно прецизно е вглеждането в детайлите на древната пътна мрежа и в етимологията на житийната топонимия, която макар и да създава редица мъчнотии, се оказва един от водещите маркери на посоката, която трябва да следват изследователите при локализирането и теренното идентифициране (!) на Теодосиевия скрипторий като парорийски. Много са въпросите, висящи във времето, което с ускорен ход все повече ни отдалечава от епохата на исихазма и прави все по-трудно разбулването на тази загадка. Един от тези въпроси се отнася и за съдбата на гръцкия текст на житието на Теодосий Търновски. Този текст остава все още неоткрит, заедно с много други книжовни светини, потулени в мрака на вековете. Може би в някоя от глухите и отдалечени пещерни галерии на усамотените обители в странджанската пустиня ще се открият техните следи. Дали българската и международна медиевистика ще се ощастливят някой ден да повторят в Странджа откриването на прочутите кумрански ръкописи край Мъртво море? Засега стените на празните отшелнически килии в Странджа пустеят безмълвни. Остава ни малката утеха да намираме тук-там, издълбани в скалните ниши кръстове и кратки надписи, чието съдържание все още не ни дава точната посока за търсене на парорийския скрипторий *Кефаларево* в обширния карстов лабиринт на Централна и Южна Странджа.

Дейността на забележителната Търновска книжовна школа включва разнообразната по съдържание богослужебна литература, евангелските преводи, жития, похвални слова, паметници с богословско-догматичен и исторически характер. Някои от тези незаменими извори за изследване на историческото развитие на българския език датират от първата половина на XIV в., преди правописната реформа на Патриарх Евтимий. Познатите от тях са: Ловешкият сборник, писан от монах Пахомий, *Хладовият паремейник*, *Псалтирът* (Песнивец на цар Иван Александър) от 1337 г., Лондонското четвроевангелие и Апостолът от 1356 г. (Иванов 1931:264—266; Радченко, цит. съч., 21—27; Яцимирский 1898:144 сл.; Куев 1974:79—88).

Тук са още прекрасен орнаментираният Томичов псалтир, Лаврентиевият сборник от 1348 г., Поп Филиповия сборник от 1345 г., съдържащ историко-летописни съчинения и творби с догматичен характер (Сырку, пак там, 430—438; Джурова 1974:405—428). Почеркът на последния, според А. Турилов, е „характерен за търновския литургичен полуустав от XIV в., който намира близки аналогии у други писачи — съвременници на поп

Филип, какъвто е например писачът на втория препис на Манасиевата хроника (Турилов 2005: 317—319).

Въпросите около съдбата на средновековната българска книга са занимавали много поколения български и чуждестранни учени (Куев 1986; 1970: 30—32; Същият. 1974: 79—88; Динеков 1946—1947: 407—425; Драгова 1969: 328—344; Гюзелев, Цит. съч., 1985; Гюзелев 2001: 101—108; Миклас 1994: 29—43; Джурова 2007: 77—78, 201—204).

В своя „Разказ за старобългарската книга и нейната съдба“, Климентина Иванова определя исихастките книжовни центрове в Търново, Света гора и Парория като основни източници на ръкописни книги от средата до края на XIV век. С право тя посочва, че „наличието на големи групи високообразовани духовници става мощен фактор за увеличение на книжовната продукция, с което втората половина на XIV в. се явява втори златен Симеонов век за българската ръкописна книжнина“. Затова „от средата и до края на XIV в. са запазени много повече ръкописи, отколкото всички известни ни дотогава, взети заедно. А следователно и многократно повече са били написани“ (Иванова 2002: 148—149). Създаването на Кефаларевския книжовен център през 1350 г. от Теодосий Търновски и неговите следовници дава мощен тласък на започнатото преди това на Света гора дело по редактирането на богослужебната литература, блестящо продължено и завършено от патриарх Евтимий Търновски. Тази многостранна книжовна дейност е безспорно доказателство за наличие на български духовен елит — високообразован и с многостранно развита духовна култура. Исихастката литература, която той твори през XIV в. е под естествено влияние на църковните догмати (Džurova, Velinova 2011: 93.), явяващи се стълб за опазване на литургичната и канонична чистота на цялата Slavia Orthodoxa.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Киселков 1925 — Киселков, В. Средновековна Парория и Синаитовия манастир. — В: Сборник в чест на В. Златарски. С., 1925, 103—118.
- Златарски 1904 — Златарски, В. Житие и жизнь преподобнаго отца нашего Теодосие (по-нататък само ЖТТ). — СбНУНК, кн. 20, 1904, 1—41.
- Аянов 1939 — Аянов, Г. Стари манастири в Странджа. — В: Известия на Народния музей Бургас. Т. 13, 1939.
- Горов, Г. Местонахождението на средновековна Парория и Синаитовия манастир. — В: Исторически преглед, кн. 1, София 1972, 64—75; Андреев, Й. Средновековната Парория и манастирът на Григорий Синаит (въпроси на локализацията). — В: Епохи (год. I), кн. 2. В. Търново 1993, 18—32; Спасова, М. Към въпроса за местоположението на Теодосиевия манастир. — В: Търновска кни-

- жовна школа. Т.4. Културно развитие на българската държава (края на XII—XIV век). Материали от Четвъртия международен симпозиум, 16—18 октомври 1985 г. В. Търново 1985, 334—340.
- Δεληκάρη 2004 — Δεληκάρη, Α. Άγιος Γρηγόριος ο Σιναΐτης η Δραση και η Συμβολη του στη διαδοση του Ησυχασμου στα Βαλκανια η Σλαβικη μεταφραση του βιου του κατα το αρχαιότερο χειρογραφο. Θεσσαλονικη, 2004.
- Прохоров 1968 — Прохоров, Г. Исихазм и общественная мысль в Восточной Европе в XIV в. — Труды Отдела древнерусской литературы, XXII—XIII, 1968.
- Пиголь 1999 — Пиголь, П. (игумен) Преподобный Григорий Синаит и его духовные преемники. Москва, 1999, с. 56—166.
- Покровская 1959 — Покровская, В. Ф., Копанев, А. И., Кукушкина, М. В., Мурзанов, М. Н. Описание рукописного отдела библиотеки АН СССР. Т. 3, вып. I (хронографы, летописи, степенные, родословные разрядные книги), изд. 2-ое, дополненное, М.-Л., 1959, с. 357—360. Според Дончева-Панайотова, Н. Летописният разказ за успението на митрополит Киприан в текстове и миниатюри. — В: Българска филологическа медиевистика. Научни изследвания в честа на проф. дфн И. Харалампиев, В. Търново, 2006, с. 158.
- Помяловский 1894 — Помяловский, И. В. Житие Григория Синаита. Записки историко-филологического факультета Императорского Петербургского университета. Част 35, Санкт-Петербург 1894, 35—40. От славянския превод на житието са известни три преписа. Първият е в Рилския панегирик на Владислав Граматик от 1479 г., вторият, който е от XVI в. е издаден от Сырку 1909 — Сырку, П. Житие Григория Синаита составленное патриархом константинопольским Калистом. Памятники древней письменности и искусства № ССLXXII, СПб., 1909, с: 1—47.
- Яцимирский 1908 — Яцимирский, А. И. Из критико-литературных наблюдений над Житием Григория Синаита. — Във: Византийский Временник. Т. XV, С.-Петербург, 1908, с. 1—32.
- Сырку 1900 — Сырку, П. Монаха Григория житие преподобного Ромила. Памятники древней письменности и искусства. СХХVI, 1900.
- Голубинский 1871 — Голубинский, Е. Краткий очерк истории православныхъ церквей болгарской, сербской и румынской. М., 1871, с. 663.
- Шкорпил 1885 — Шкорпил, К. Някои бележки върху археологически и исторически изследвания в Тракия. Пловдив, 1885, с. II; Същият — Паметници из Българско. Дял I, ч. I. Тракия, 1886, с. 68.
- Иречек 1928 — Иречек, К. История на българите. С., 1928, с. 242, 361; Иречек, К. Княжество България, Ч. II. Пътвания по България.

- Пловдив, 1899, с. 764—765 фототипно изд. 1974, с. 787—788; Сырку, П. К истории исправления книг в Болгарии в XIV в. Т. I, вып. 1, С.-Петербург, 1899, с. 108, бел. 3; Сырку, П. Цит. съч. 1900, с. 9—12; Радченко, К. Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием. Киев 1898, с. 58; Kalužnjacki, E. Aus der ranagyrischen literatur der Südslaven. Wien 1901, S. 63; Златарски, В. Цит. съч., 1904, с. 39; Златарски, В. История на българската държава през средните векове. I, 1938, с. 17; Горов 1950:101—118; 1972:71—75 и др.
- Киселков, В. Цит. съч., 1925, 117.
- Дуйчев 1963 — Дуйчев, Ив. Центры византийско-славянского общения и сотрудничества. — В: Русская литература XI—XVII веков среди славянских литератур. — Труды Отдела древнерусской литературы. Т. XIX. Москва, 1963.
- Сырку, Цит. съч. 1909, 410.
- Радченко, Цит. съч., 1898, 249.
- Попов 1901 — Попов, Хр. Евтимий последен търновски и трапезицки патриарх. С., 1901.
- Попов, Пак там, с. 42, 174.
- Дуйчев, Цит. съч., 1963, с. 107—129.
- СлЕр — Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. С., 1992.
- Гюзелев — Гюзелев, В. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България (XIII—XIV век). С., 1985, 80—85.
- СлЕр — Цит. съч., 1992, с. 195—196.
- Гюзелев, Пак там; СлЕр, Пак там.
- Трейман 2008 — Трейман, Н. Преподобният Григорий Синаит и Средновековна Парория. — сп. „Християнство и култура“, бр. 10/33, год VII (2008), София, с. 55—65.
- Николова 1978, 1980 — Николова, Я. Разкопки на Килифаревския манастир (1974—1975). — Археология, 1978, I, с. 23—30; Археологически проучвания на Килифаревския манастир. — Търновска книжовна школа. Т. II, С., 1980, с. 435.
- Николова, Робов 1994 — Николова, Я., М. Робов. Теодосиевият манастир при Килифарево в светлината на археологическите проучвания. — В: Търновска книжовна школа. Том 5, 1994, с. 571 и сл.
- Овчаров 1993 — Овчаров, Т. Средновековни манастири около Търновград. — Духовна култура, № 6, С., 1993, с. 14—15.
- Робов 2005 — Робов, М. Манастирът на Теодосий Търновски при Килифарево — история на проучванията. — В: Теодосиеви четения. 640 години от успението на преп. Теодосий Търновски. 27 ноември 2003 г.,

- Килифаревски манастир „Рождество Богородично“. Велико Търново, 2005, с. 185.
- Спасова, М. Цит. съч. Т. 4, 1985, с. 339—340.
- Марчевски, Ив. Житие на преподобни Теодосий Търновски. — В: Българистични проучвания. Велико Търново 1996.
- Лалчев 2012 — Лалчев, Д. Исторически обекти и лингвистична хронотопия на исихазма в Източна Тракия. Велико Търново, 2012.
- Ioanis. ГИБИ — Ioanis Cantacuzeni. Historia. — Гръцки извори за българската история, т. 10, с. 273.
- Кодов 1990 — Кодов, Хр. Опис на славянските ръкописи в библиотеката на БАН. С., 1990.
- Гюзелев, В., Цит. съч. 1985, 174, 249.
- Робов, М. Цит., съч. с. 185.
- Николова, Я., Цит. съч. 1978, 1980, 23—30; 435.
- Николова, Я., М. Робов. Цит. съч., 1994, с. 571 и сл.
- Овчаров, Т. Цит. съч., 1993, 14—15.
- Робов, М. Цит. съч., 1994, 593—596.
- Робов, М. . Велико Търново, 2005, с. 188.
- Робов, М. Цит. съч., 2005, 188.
- Робов, М. Цит. съч. 1994, 593—596 и 2005, с. 188.
- Хаджиев, Бараков 2002 — Хаджиев, К., В. Бараков. Новоткрит надпис от Килифаревската крепост. — ИНИМ, Т. XIII, С., 2002, с. 98—100.
- Робов, М. Цит. съч. 2005, 183.
- Спасова, М. Цит. съч. 1985, 339.
- Спасова, М. Цит. съч. 2008, 403.
- БЕР — Български етимологичен речник, т. 2, 1979.
- Ковачев 2005 — Ковачев, Н., Топоними, свързани с жизнения път на Теодосий Търновски. — В: Теодосиеви четения. 640 години от успението на преп. Теодосий Търновски. Материали от научна конференция — 27 ноември 2003 г. Велико Търново, 2005.
- Спасова, М. Цит. съч. 1985, 339.
- БЕР, Цит. съч., 1979, т. 2, 322 по DLRM 1958, с. 125.
- Попов 1960 — Попов, К. Местните имена в Белослатинско. С., 1960.
- Стойков 1961 — Стойков, Р. Наименования на български селища в турски документи на Ориенталския отдел на Народна библиотека „В. Коларов“ от XV, XVI, XVII в. — В: Известия на библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ за 1959 г., т. I, София 1961, с. 393, 402.
- Ковачев, Н. Местните имена във Великотърновско. Издателство Фабер, Велико Търново 2001.
- Робов, М., Цит. съч., 2005, с. 185; Николова, Робов, Цит. съч., 1994, 571 и сл.

- Каталог 1999 — Николова, С., М. Йовчева, Т. Попова, Л. Тасева. Българското средновековно културно наследство в сбирката на Алексей Хлудов в Държавния исторически музей в Москва. София 1999.
- Спасова, М. Цит. съч. 2008, 402.
- Павлов 2008 — Павлов, П. Българи — духовни водачи в православна Европа по времето на св. Киприан, митрополит Московски. — В: Киприанови четения, 600 години от успението на св. Киприан, митрополит Московски, Велико Търново, 2008.
- СГБР — Старогръдско-български речник. София, 1992.
- Снегаров 1924 — Снегаров, Ив. История на Охридската архиепископия. I. С., 1924.
- Иванов 1931 — Иванов, Й. Български старини из Македония, С., 1931.
- Иванов, Й. Цит. съч., 193, 318.
- Гонис 1994 — Гонис, Д. Търново и крайбрежните митрополии и архиепископии (Варна, Месемврия, Созопол и Анхиало) през XIV в. — В: Търновска книжовна школа. Т. 5. Материали от Пети международен симпозиум Велико Търново, 6—8 септември 1989 г. Велико Търново, 1994 г., с. 455—470.
- Тотешев 1992 — Тотешев, А. Манастирите на Несебър. — ИНИМ, Т. IX, С., 1992, с. 78—92.
- Гюзелев, В. Средновековна България в светлината на нови извори. С. 1981, 218—219; Същият. Български средновековни градове и крепости. Т. I. Варна, 1981.
- Ильинский 1911 — Ильинский, Грамоты болгарских царей. Москва 1911; Иванов, Й. БСМ. С., 1931, 600—601.
- Иванов, Й. Цит. съч., 1931, 600—601.
- Дуйчев 1943 — Дуйчев, И. Из старата българска книжнина. С., 1943.
- Мутафчиев 1973 — Мутафчиев, П. Боженишкият надпис. — Избрани произведения. Т. I, 1973.
- Цонев 1924 — Цонев, Б. Каменният надпис над с. Боженица. — СпБАН, кн. XXII, 1924, с. 117—120; Гюзелев, В. Надписът от крепостта. — Сб. Боженишки Урвич. С., 1979, с. 44; Георгиева, Цв. Отново за Боженишкият надпис. — ИБИД, кн. XXV, 1967, с. 307—308; Дуйчев, Ив. Из старата българска книжнина. Т. II, с. 1944, с. 289; Василев, В. Боженишки Урвич. — сп. Векове, кн. 6, 1983, С., с. 43—50.
- Новакович 1912 — Новакович. Законски споменици српских држава сред њега века. Београд, 1912.
- Миков 1943 — Миков, В. Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места. С., 1943.

- Дуриданов 1962 — Дуриданов, Ив. BYZANTINO-SLAVICA (по следите на едно средновековно административно наименование). — ИИБЕЗ, кн. VIII, София 1962, с. 181—187.
- Du Cange, Glossarium med. et infim. Graecit. s.v. — виж. Златарски, В. Асеновият надпис при Станимака. — Известия на Българското археологическо д-во. Т. II, с. 244 сл.
- Kretschmayr 1920 — Kretschmayr, H. Geschichte von Venedig. Gotha 1920.
- Афонскій Патерикъ 1897 — Афонскій Патерикъ. Жития на българските светии. С., 2002.
- Сакъзов 1932 — Сакъзов, Ив. Новооткрити документи от края на XIV в. за българи от Македония, продавани като роби. — В: Македонски преглед, год. VII, кн. 2—3, 1932.
- Филипова-Байрова 1969 — Филипова-Байрова, М. Гръцки заемки в съвременния български език. С., 1969.
- ИРАИ 1905 — ИРАИ — Известия на Руския археологически институт. М., 1905.
- Бончев 1995 — Бончев, Ат. (архим.) Църковнославянска граматика. Речник на църковнославянски език. Велико Търново 1995.
- Литаврин — Литаврин, Г. България — Византия XI—XII в. С., 1987.
- Заимов — Заимов, Й. Принос към проучването на българските географски имена в Гърция. — В: Езиковедски проучвания в чест на акад. В. Георгиев. С., 1980.
- КМЕ — Кирило-Методиевска енциклопедия, Т. I.
- Батаклиев 1967 — Батаклиев, Г. Изговор и транскрипция на старогръцките имена в бълг. език — Бълг. език, год. XVII (1967), кн. 6, с. 543—550.
- Леков 1958 — Леков, Ив. Словообразователните склонности на славянските езици. С., 1958.
- Görner 1963 — Görner, Fr. Die Bildung der Ethnika von Ortsnamen im serbokroatischen Sprachraum. Wiesbaden 1963, S. 134 u.v.; Vasmer, M. Die Slawen in Griechenland. Berlin 1941, S. 32; Селищев, А. М. Славянское население в Албании. София 1931, с. 207, 248.
- Кув 1974 — Кув, К. Съдбата на Ловчанския сборник, писан преди 1331 г. — В: Търновска книжовна школа. С., 1974, с. 79—88.
- Джурова 1974 — Джурова, А. Някои особености на илюстрациите в Томичовия псалтир от XIV в. — В: Търновска книжовна школа. С., 1974, 405—428.
- Турилов 2005 — Турилов, А. А. К истории тырновского царского скриптория XIV в. — Във: Филологически изследвания в чест на Климентина Иванова. Старобългарска литература. Кн. 33—34. С., 2005, с. 317—319.

- Драгова 1969 — Драгова, Н. Втората апология на българската книга и нейните извори. — Константин-Кирил Философ. Юбилеен сборник по случай 1100-годишнината от смъртта му. С., 1969, с. 328—344.
- Миклас 1994 — Миклас, Х. Къде са отишли парорийските ръкописи? — В: Търновска книжовна школа, т. 5. Паметници, поетика, историография. Материали от Петия международен симпозиум, 6—8 септември 1989 г. Велико Търново, 1994, 29—43.
- Джурова 2007 — Джурова, А. В света на ръкописите. София, 2007.
- Иванова 2002 — Иванова, Кл. В началото бе книгата. С., 2002.
- Džurova, Velinova 2011 — Džurova, A., V. Velinova Byzantine Literature and Codex in the Reflection of the Slavic Tradition. Once more on the Relations Model — Recipient. — Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies. (Sofia 22—27 August 2011). Vol. I, Sofia 2011, P. 93.